

УДК 929(477.51)"19"

В.А. Казимір

НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ В. ДУБРОВСЬКОГО (1919 – 1925)

У статті систематизовано й проаналізовано науково-організаційну діяльність В.Дубровського на теренах Чернігівщини.

Ключові слова: В. Дубровський, науково-організаційна діяльність, краєзнавство, Чернігівщина.

В статье систематизировано и проанализировано научно-организационную работу В.Дубровского на Черниговщине.

Ключевые слова: В.Дубровский, краеведение, научно-организационная деятельность, Черниговщина.

The article deals with the systematization and analysis of V.Dubrovskyi's scientific and organization work on the territory of Chernigiv region.

Key words: V.Dubrovskyi, study of local lore, scientific and organization work, Chernigiv region.

Постановка⁴⁵ проблеми. Однією з ключових проблем сьогодення є дослідження життя та діяльності репресованих істориків. До когорти фахівців, біографія та наукові здобутки яких почали вивчатися лише після здобуття Україною незалежності, належить уродженець Чернігівщини Василь Дубровський (1897 – 1966).

Аналіз актуальних досліджень. Зазначена проблема не була предметом спеціального дослідження. Крім того, й досі не створено узагальнюючої праці, присвяченої життю та діяльності В.Дубровського. Між тим, Л.Биковський [12] та Г.Курас [22; 31] займалися впорядкуван-

ням біографії В.Дубровського. В.Ткаченко [30] та О.Коваленко [19; 22; 23; 24] розглядали його постать у контексті розвитку краєзнавчого руху, а І.Матяш – в галузі архівознавства [25]. Втім, і досі відсутня студія присвячена науково-організаційній діяльності В.Дубровського на теренах Чернігівщини.

Відтак, метою даної розвідки є систематизація відомостей про науково-організаційну роботу В.Дубровського у 1919–1925 рр.

Виклад основного матеріалу. У 1919 р. випускник Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька В.Дубровський повернувся до рідного Чернігова. «Необхідність

добувати кошти для існування», щоб забезпечувати себе та матір-інваліда, примусила його поєднувати викладацьку діяльність у середніх й вищих закладах освіти Чернігова та роботу в радянських установах [11, арк. 4].

З 1 травня 1919 р. він працював інструктором музейно-бібліотечної секції [9, арк. 71-72], потім її завідувачем [10, арк. 1], з кінця грудня 1919 р. – завідувачем позашкільного відділу політпросвіти [8, арк. 19, 32], з лютого 1921 р. до початку 1922 р. – завідувачем Чернігівської уполітосвіти [7, арк. 12.], у 1922–1923 рр. очолював відділ наукової пропаганди Чернігівської губполітпросвіти [5]. Загалом В.Дубровський виявив себе як здібний та перспективний співробітник, про що свідчить його швидке кар'єрне зростання [11, арк. 1 зв.].

Невдовзі В. Дубровський став членом Колегії позашкільного відділу Чернігівської політпросвіти, яка складалася з 5 осіб: голови, 3 інструкторів та завідувача бібліотечної секції. Засідання відбувалися раз на тиждень, але іноді скликалися й «екстрені». Пріоритетними завданнями визнавалися: розгортання мережі театральних секцій, самодіяльних музичних колективів, а також підготовка кваліфікованих співробітників для реалізації поставлених цілей. Результатом діяльності Колегії стала низка пропозицій від 26 липня 1920 р., спрямованих на втілення у життя першочергових завдань; крім того, було створено лекторське бюро та плакатну майстерню [10, арк. 1-4, 30, 42].

Науково-просвітницька діяльність музейно-бібліотечної секції, якою у 1919 р. опікувався особисто В.Дубровський як завідувач, втілювалася у створенні бібліотечних та культурно-просвітницьких гуртків. Слід зазначити, що пріоритетними напрямками роботи було створення мережі хат-читалень, облік наявної літератури, організація передплати на періодичну пресу, підготовка та працевлаштування бібліотекарів [10, арк. 3 зв.].

У 1919 р. В.Дубровський навчався на курсах у Києві при Народному комісаріаті освіти, а наступного 1920 р. брав участь у другій Всеукраїнській нараді з народної освіти, кількох губернських та повітових з'їздів з позашкільної освіти [11, арк. 7]. Його доповіді на з'їздах висвітлювали основні аспекти роботи позашкільного відділу Чернігівської повітпросвіти та обґрунтовували необхідність змін у матеріальному та кадровому забезпеченні місцевих бібліотек [3, арк. 10]. Втім, ентузіазм В.Дубровського не дав очікуваних результатів: відвідування новостворених бібліотек не набуло масового характеру, а курси з підготовки

бібліотечних працівників працювали переважно «на папері» [6, арк. 12-17].

Згідно рішення Раднаркому України від 21 травня 1921 р. на Наркомосвіти було покладено завдання ліквідації неписьменності серед населення України віком від 8 до 50 років. На місцях з цією метою створювалися Надзвичайні комісії з ліквідації неписьменності. До складу Чернігівської губернської комісії входив і В.Дубровський [4, арк. 27 зв., 42].

У 1920 р. молодий науковець був членом губернської комісії зі святкування річниці Жовтневої революції та виявив свої організаторські здібності під час влаштування виставки з історії революції і радянського будівництва. В 1922 р. він як завідувач відділу наукової пропаганди Чернігівської губполітпросвіти брав участь у роботі першої Всеукраїнської наради з політосвіти [11, арк. 7]. Тематика доповідей та публікацій В.Дубровського, була пов'язана з посадовими обов'язками у радянських установах Чернігова [11, арк. 7-8].

Між тим, наукові амбіції та професія педагога вимагали від В.Дубровського наполегливої праці з документами та літературою. Не дивно, що, починаючи з 1919 р., він виклопотав у голови Комісії в справі розбору бібліотеки колишньої духовної семінарії дозвіл користуватися її фондами для вивчення історії України XVII ст. [2, арк. 118]

Варто зауважити, що на початку 1920-х рр. при провідних ВНЗ України почали створюватися науково-дослідні кафедри. 17 лютого 1922 р. Колегія Головного профосвіти УСРР ухвалила рішення про відкриття Науково-дослідної кафедри історії, культури і мови в Ніжині (далі – ННДК) у складі трьох секцій: української та російської історії (керівник – проф. В.Ляскоронський, дійсні члени – проф. Г.Максимович та М. Бережков), української й російської літератури та мови (керівник – проф. В.Резанов, дійсний члени – проф. О.Грузницький) і античної культури (керівник – проф. П.Тихомиров, дійсні члени – проф. І. Турцевич та проф. І. Семенов). Очолював кафедру проф. П.Тихомиров, а у квітні 1923 р. його замінив проф. В. Резанов [28, с. 32-33]. Склад ННДК не був постійним, втім основне ядро науковців залишалося незмінним протягом майже усього періоду її функціонування [14, с. 120].

ННДК ставила перед своїми членами широке коло завдань [20, с. 388]: 1) ґрунтовне дослідження наукових проблем, залучення співробітників кафедри до педагогічної праці; 2) підготовка через аспірантуру кваліфікованих спеціалістів; 3) участь співробітників кафедри у

громадському житті країни; 4) «допомога в національно-культурному будівництві», як «центру української науки і культури» [15, с. 39]. Слід зазначити, що більшість поставлених завдань було втілено у життя, відтак, на думку А.Острянка, ННДК була одним із форпостів Ніжинської історичної школи, що посідала помітне місце у вітчизняній історіографії тієї доби [27].

Прагнення радянської влади сформувати нову інтелігенцію, потреба у нарощуванні наукового потенціалу та підготовці резерву кадрів зумовили відкриття при НДК в Ніжині аспірантури. Протягом 1922–1929 рр. в аспірантурі навчалося близько 30 осіб, серед яких окрім В.Дубровського, були А.Єршов, В.Євфимовський, В.Фесенко, П.Климиш, Д.Кучеренко. Керували роботою аспірантів Г.Максимович, М.Бережком, а згодом і М.Петровський [28, с. 34].

Вступивши до аспірантури ННДК, В.Дубровський почав працювати над дисертацією з історії селянства Лівобережної України XVIII ст. під керівництвом професора Г.Максимовича, який з лютого 1923 р. до січня 1924 р. очолював секцію української та російської історії. Характеризуючи роботу з аспірантами, Г.Максимович зазначав: «Мета керівника – виробити з аспіранта вченого дослідника... При підготовці аспірантів потрібно звертати головну увагу не на засвоєння ними фактичних знань, а на оволодіння науковим апаратом та методом» [14, с. 122].

Втім, отримавши посаду в Таврійському університеті у Сімферополі, Г.Максимович залишив Ніжин, і наприкінці 1923 р. В.Дубровського з майже написаною дисертаційною роботою було прикріплено до Науково-дослідної кафедри історії української культури в Харкові [25, с. 126].

Науково-дослідна кафедра історії України при Харківському інституті народної освіти була створена у жовтні 1921 р. за рішенням Наркомосвіти України. Очолювана Д.Багалієм інституція, відповідно до затвердженого у жовтні того ж таки року штату та структури, мала поділятися на три секції: історії України (голова – Д.Багалій), етнографії та фольклору (голова – М.Сумцов, а згодом – О.Ветухов), а також історії революції на Україні та в Росії (голова – М.Балабанов), втім, третя секція так і не була створена. Фактично робота ХНДК почалася у березні-квітні 1922 р. із зарахуванням штатних професорів та набором перших аспірантів [13, с. 28].

Після революції 1917 р. Д.Багалій, науковий керівник В.Дубровського, очолив новий напрям в історичній науці та розгорнув діяльність з ме-

тою створення власної наукової школи. На думку О.Богдашиної, у 1920-х рр. в Україні існували три основні історіографічні напрямки: 1) неонародницька школа академіка М.Грушевського (НДК історії України та установи історико-філологічного відділу ВУАН); 2) «марксистська» школа академіка М.Яворського (Харківський інститут марксизму); 3) «соціально-економічна» школа академіка Д.Багалія (ХНДК історії української культури) [13, с. 12-13]. Серед засновників «соціально-економічної» школи, яку ще називали «новою революційною», крім Д.Багалія слід згадати О.Оглобліна, Н.Полонську-Василенко, М.Слабченко та ін.

Зміна наукового керівника наприкінці 1923 р. не змусила В.Дубровського переглянути власне сприйняття історичного процесу, оскільки методологічні засади нового наставника – принцип документалізму, методи історичного дослідження й синтезу – були близькі аспіранту ще зі студентських років, коли його навчав учень В.Антоновича, В.Ляскоронський. Крім того, історичними поглядами та концепціями, методологічними засадами та навіть манерою поведінки Д.Багалій був дуже схожим на попереднього наукового керівника В.Дубровського Г.Максимовича. Зокрема, погляди М.Довнар-Запольського, послідовником якого був Г.Максимович, мали багато спільного із соціально-економічною теорією Д.Багалія. Відтак, новий науковий керівник став для В.Дубровського ще одним прикладом представника інтелігенції, яка, орієнтуючись на досвід дореволюційної школи істориків, використовувала українізацію для подальшого розвитку історичної науки.

У березні 1924 р. В.Дубровський захистив дисертаційне дослідження «Біглі селяни Лівобережної України в XVIII ст.», після чого його зарахували до розряду наукових співробітників ХНДК. Науковий комітет Народного комісаріату освіти затвердив це рішення кафедри у грудні того ж таки року [11, арк. 7].

Паралельно із вивченням історії України В.Дубровський чимало уваги приділяв краснавчим дослідженням. Саме з його ініціативи було створено Чернігівський інститут краснавства (далі – ЧІК), у якому науковець виконував функції відповідального секретаря [23]. ЧІК – громадське об'єднання, що функціонувало на теренах Чернігівщини з середини 1923 р. до кінця 1925 р. Статут Інституту передбачав планування краснавччих студій у регіоні, координацію зусиль державних та громадських організацій, навчальних закладів, музеїв, архівів, наукових товариств, окремих до-

слідників з питань всебічного вивчення історії Чернігівщини. Передбачалося створення повітових філій Інституту та видання періодичного збірника. У жовтні 1924 р. за ініціативою інституту було проведено конференцію, присвячену місцевій історії. Втім, у спогадах про приїзд М.Грушевського до Чернігова науковець назвав ЧІК «ефемерною організацією», створеною для згуртування безпартійної інтелігенції міста у неполітичне громадське об'єднання «під шефством Губвиконкому» [22].

Активність, відповідальність та цілеспрямованість молодого викладача-науковця не залишилися поза увагою керівництва, і його було залучено до розпочатого радянською владою архівного будівництва. Відлік його історії ведеться від ухвалення 20 квітня 1920 р. «Тимчасового положення про архівну справу», на підставі якого Наркомосвіти УСРР ухвалив рішення про виділення зі складу Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини Головного архівного управління. З 1921 р. архівну секцію ВУКОПІМСу було реорганізовано у Головне управління архівами при Наркомосвіті та почалося функціонування губернських архівних управлінь на місцях.

Чернігівський губарх було створено 4 березня 1922 р., а в повітах з'явилися посади уповноважених губарху. Першим начальником губарха, якому судилося взяти на себе тягар вирішення нагальних питань архівного будівництва на Чернігівщині, став Я.Жданович [21, с. 44-45].

Стан архівів Чернігівської губернії на той час був жахливим, оскільки продовжувалося масове знищення документальних матеріалів, не вистачало кваліфікованих кадрів для обліку архівів, з'ясування їх обсягу та стану. Підтвердженням цієї тези є свідчення В.Дубровського: «В момент організації губарха архівний фонд Чернігівщини був у катастрофічному стані... Архіви гнили, горіли, продавалися, перекидалися з приміщення в приміщення чи просто на подвір'я чи на вулицю, продавалися на базарі, ними топили печі, їм знаходили багато варварських способів використання» [1, арк. 351-353, 362].

Перший завідувач губарху, зумів, незважаючи на матеріальну скруту, згуртувати навколо себе однодумців і, публікуючи в газеті «Красное знамя» статті про значення архівів та важливість їх збереження, розгорнув пропаганду серед громадськості. Між тим, Я.Жданович ставив перед ентузіастами архівної справи завдання не лише «порятунку» документів, але й організації двох наукових установ: історичного архіву та архіву революції [26, с. 15], і отримав від сучасників характеристики «досвідченого і енергійного

працівника» та «чудового адміністратора-організатора».

У січні-березні 1923 р. рішенням губвиконкому створено губернський історичний архів. Штат складався із завідувача, двох вчених-архівістів, шістьох архівних реєстраторів та сторожа. Новоствореній установі було передано будинок колишнього Дворянського зібрання. Завідувачем став В.Дубровський. Його продуктивну працю з питань організації історичного архіву було відзначено Я.Ждановичем уже у травні в наказі про святкування першої річниці заснування губарху.

В. Дубровський, усвідомлюючи цінність фондів Чернігівського історичного архіву, 22 травня 1923 р. порушив клопотання про присвоєння йому статусу «краєвого». На думку дослідника, Чернігівщина – особлива історикотериторіальна одиниця, а документи, що зберігаються у місцевих архівах, охоплюють інформацію значної території. Крім того, існувала необхідність у вилученні документів із монастирських і приватних архівів та їх концентрації у «краєвому» архіві [17].

Відповідно до постанови Чернігівського губвиконкому «Про обов'язковий облік архівних установ та контроль за їхнім станом» від 9 червня 1923 р. «усі архіви діловодства та окремі письмові акти та документи всіх без виключення установ: державних, військових та залізничних, суспільних, релігійних, приватних, які функціонували до 1920 р., передаються у розпорядження Чернігівському губарху» [29]. Виходячи з цього, протягом 1923-1924 рр. працівники губарху на чолі з В.Дубровським, який у серпні 1923 р. замінив Я.Ждановича на посаді завідувача архівного управління [11, арк. 7], незважаючи на фінансові та кадрові проблеми, посилено проводили реєстрацію та облік архівів губернії [24, с. 108].

Протягом року до губернського історичного архіву було перевезено документи періоду Жовтневої революції та громадянської війни, матеріали Чернігівського губернського жандармського управління, міської управи, Селянського та Дворянського земельного банків, губернського земства, монастирів тощо. Церковні архіви, згідно інструкції губвиконкому, залишалися на зберіганні громад, але підлягали упорядкуванню та систематизації згідно чинних вимог. До кінця 1924 р. на облік було взято 1824 архіви [18].

Важливе значення в діяльності губарху надавалося контролю за виконанням установами архівного законодавства. В.Дубровський навіть виробив для цього окрему схему: завчасне інформування про притягнення до від-

повідальності за ст. 102 УК УСРР, вплив через адміністративні органи (губвиконком, відділ управління), безпосереднє офіційне звернення голови губарху, нагляд та контроль за архівами представниками та інструкторами губарху, а також безпосереднє звернення до прокуратури. У 1924 р. працівниками Чернігівського губарху під час перевірки було виявлено ряд випадків незаконного використання архівних матеріалів. Особи, винні в цьому, були притягнуті до відповідальності.

У 1923 р. почалося формування бібліотеки історичного архіву. Проте, маючи вільний доступ до каталогів розформованої бібліотеки Чернігівської духовної семінарії, В.Дубровський дбав і про її відновлення у колишньому обсязі. 28 лютого 1924 р. науковець звернувся до губвиконкому з пропозицією порушити клопотання перед ВУЦВК про повернення в Україну так званого літопису Леонтія Боболинського. У середині XIX ст. частину рукопису було викрадено. Зрештою пам'ятка опинилася у бібліотеці Краківської Академії наук. Безрезультатність попереднього запиту до Краківської академії та надзвичайна наукова цінність літопису для вивчення історії Чернігівщини змусили В.Дубровського звернутися до губвиконкому з проханням про порушення клопотання [16].

Зважаючи на великий обсяг роботи, щоб не витратити час на дорогу додому, В.Дубровський оселився у будинку губернського архівного управління, розміщеного в садибі колишнього Дворянського зібрання, яке пізніше називали «ОЛИЗАРОК» (тобто «Організація осіб, записаних до родослівних книг») [25, с. 125]. Як згадував учений, «бляшанка на воротах цієї садиби, крім назви вулиці й числа дому, носила на собі саме цю назву... а органи диктатури пролетаріату в Чернігові взагалі не розуміли й не цікавилися тим, хто то колись був власником цієї садиби з будівлями з таким дивовижним прізвищем – «ОЛИЗАРОК».

За рекомендацією Чернігівського губвиконкому В.Дубровського включили до складу української делегації на 1-й з'їзд архівних працівників РСФСР, який відбувся 14 – 19 березня у Москві 1925 р.

Науковець знаходив час і для громадської роботи. Він був членом Чернігівського губернського комітету допомоги жертвам інтервенції, викладав історію класової боротьби в Україні на семінарі підвищеного типу для шкільних працівників Чернігова [25, с. 127].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, закінчивши у 1919 р. Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька В.Дубровський повернувся до

Чернігова, де жив і працював до 1925 р. У рідному місті він уміло поєднував педагогічну та науково-організаційну діяльність. Завдяки працездатності науковець швидко просувався кар'єрною шаблоною: за зазначений період він пройшов шлях від інструктора музейно-бібліотечної секції до завідувача губархом. В.Дубровський зробив вагомий внесок у розвиток архівної справи, ставши одним з активних учасників архівного будівництва на Україні у 1920-х рр. У 1919 – 1925 рр. наукова робота В.Дубровського була тісно пов'язана з науково-організаційною та становила її теоретичне підґрунтя, сприяючи продовженню формування історичних поглядів та становленню особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф.р. 15, оп. 1, спр. 292, 370 арк.
2. ДАЧО, ф.р. 593, оп. 1, спр. 52, 152 арк.
3. ДАЧО, ф.р. 593, оп. 1, спр. 342, 23 арк.
4. ДАЧО, ф.р. 593, оп. 1, спр. 699, 56 арк.
5. ДАЧО, ф.р. 593, оп. 1, спр. 1141, 36 арк.
6. ДАЧО, ф.р. 593, оп. 1, спр. 1156, 29 арк.
7. ДАЧО, ф.р. 597, оп. 1, спр. 10, 79 арк.
8. ДАЧО, ф.р. 597, оп. 1, спр. 20, 370 арк.
9. ДАЧО, ф.р. 597, оп. 4, спр. 4, 176 арк.
10. ДАЧО, ф.р. 597, оп. 1, спр. 25, 47 арк.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 166, оп. 12, спр. 2342, 31 арк.
12. Биковський Л. Василь Дубровський (1897–1966): [Некролог] / Л.Биковський // Український історик. – 1966. – Ч. 1 – 2. – С. 92 – 97.
13. Богдашина О.М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д.І.Багалія (1921 – 1934 рр.) / О.М. Богдашина. – Харків, 1994. – 195 с.
14. Бойко О. Нарис історії Ніжинської науково-дослідної кафедри історії, культури та мови (20-30-ті рр.) / О.Бойко // Сіверянський літопис. – 1998. – № 5. – С. 120 – 127.
15. Верба І.В. Історик Кость Штепа: людина, вчений, педагог / І.В.Верба, М.О.Самофалов / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К., 2010. – 195 с.
16. З доповідної записки завідувача Чернігівського губарху В.Дубровського до губвиконкому з пропозицією клопотання перед ВУЦВК про повернення в Україну Літопису Леонтія Боболинського // Архівне будівництво на Чернігівщині. 1921 –

- 1941 рр. Добірка документів та матеріалів. – Чернігів, 2002. – С. 34 – 36.
17. З пояснювальної записки до проекту «Положення про Чернігівський крайовий імені Вадима Львовича Модзалевського історичний архів» // Архівне будівництво на Чернігівщині. 1921 – 1941 рр. Добірка документів та матеріалів. – Чернігів, 2002. – С. 19 – 20.
18. З стенограми звітної доповіді завідувача Чернігівського губарху В.Дубровського на І Всеукраїнській нараді архівних працівників // Архівне будівництво на Чернігівщині. 1921 – 1941 рр. Добірка документів та матеріалів. – Чернігів, 2002. – С. 40 – 41.
19. Заремба С.З. Становлення радянського історичного краєзнавства на Чернігівщині / С.З. Заремба, О.Б. Коваленко // Український історичний журнал. – 1983. – № 4. – С. 104 – 112.
20. Зозуля С. Наукові зв'язки Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови (1922 – 1930) / С.Зозуля // Сіверщина в історії України. – Київ-Глухів, 2011. – Вип. 4. – С. 388 – 393.
21. Зуб Т. Видатні архівісти Чернігівщини / Т.Зуб // Збірка статей виступів за документами державного архіву Чернігівської області. – Чернігів, 1998. – С. 42 – 51.
22. Коваленко О. Михайло Грушевський: тиждень в Чернігові / О.Коваленко, Г. Курас // Сіверянський літопис. – 1999. – № 1. – С. 144 – 156.
23. Коваленко О.Б. Чернігівський інститут краєзнавства / О.Б.Коваленко // Історія України: маловідомі імена, події та факти: збірник статей. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 352 – 357.
24. Коваленко О.Б. На варті духовних скарбів України: архівісти Чернігівщини 20-30-х рр. / О.Б.Коваленко // Сіверянський літопис. – С. 106 – 112.
25. Матяш І. Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси / Держкомархів України. УДНДІАСД; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського / І.Матяш – К., 2001. – 226 с.
26. Морозова А. З історії Державного архіву Чернігівської області у 20 – 30-х рр. ХХ ст. / А. Морозова // Сіверянський архів: Науковий щорічник. – Чернігів, 2008. – Вип. 2. – 14 – 18
27. Острянка А. Ніжинська історична школа в українській історіографії кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. / А.Острянка // Література та культура Полісся.– Ніжин, 2001. – Вип. 18. – С. 75 – 82.
28. Острянка А. Ніжинська історична школа: доби розквіту (20-і – початок 30-х рр. ХХ ст.) / А.Острянка // Сіверянський літопис – 2000 – №5 – С. 31 – 38.
29. Постанова Чернігівського губвиконкому про обов'язковий облік архіву та контроль за їхнім станом // Архівне будівництво на Чернігівщині. 1921 – 1941 рр. Добірка документів та матеріалів. – Чернігів, 2002. – С. 21.
30. Ткаченко В. Історичне краєзнавство: Чернігово-Сіверщини у перше повоєнне двадцятиріччя: [Навчальний посібник] / В.Ткаченко. – К.: Знання, 2007. – 215 с.
31. Уривки зі споминів / Публікація і передмова Г.Кураса // Сіверянський літопис. – 2000. – № 6. – С. 145 – 150.